

Izjava RADOJA GVOZDENOVICA
učesnika u probaju legara
Crveni Kret, 12. II 1942. g.

Opredio Božica Branko,
spoljni saradnik Narodnog
saveza, BiH 1
Kretid Vlastimir, utano-
daktilograf

Na terenu areza Srećaničkog na planini Kopaoniku, još IZJAVA RADOJA GVOZDENOVICA član je Kopaonički partizanski odred "Todor Bilobrić", kome je na glavnom komandujućem odredjen drug PREDRAG VILIMONOVIC, koji je ranije u avgustu 1942. godini ili 1943. godini premdjen u bolnici, otorez na Benjicu i na sveraki nože ubijen, a za komandara tog odreda odredjen je drug DRAGOMIR TOMOVIC, kasnije danas direktor istražnih radova lignita na Kocovu.

Na poziv KPJ, a posle održane konferencije u Beocima, krajem avgusta 1941. godine, koju je održao drug SVETA TRIFUNOVIC, komandir jedne partizanske čete iz ovog odreda, a danas narodni poslanik republičke skupštine.

Nagde oko 10. oktobra 1941. godine nas nekoliko drugova iz odbora Beoca sazvali su reći drug TRIFUNOVIC, odlučili smo da na poziv KPJ i mi pristupimo NOP-u sa grupom ljudi i od tih 15 drugova koji su tada stupili u odred, iz tog sela, do kraja smo izvršili ja, Budeje GVOZDENOVIC i JAROLAV GVOZDENOVIC, navode da pred nama prednjači drug SVETA TRIFUNOVIC, jer smo nas dvojica ovog drugu cenili kao kvalitetnog čoveka, jer je bio odan i pošten, a posebno što je bio narodni poslanik. On je stupio u odred od početka njegovog formiranja, tj. učestvovao je na partijskom sastanku u Beocima na zvanom mestu Borja, gde je prva odluka donesena o formiranju ovog odreda. Kao što sam naveo, sa gore pomenutih drugovima u ovaj odred stupio sam kao borac i posle kraćeg vremena provedenog u ovom odredu, po nalogu mog komandira čete NIKOLE KRSTIĆA nagde u novembru mesecu na sedam se tačno datuma u nekoliko sela poslate je po jedne lica radi prikupljanja oružja, vojne opreme i namirnica, ili je to organizovano u pozadini gde se moglo, a mene je KRSTIĆ poslao u Brvanicu i okolne sela sa

- 2 -

Izjava RADOJA GVOZDENOVIĆA

učesnika u proboju logora

Crveni Krst, 12. II 1942. g.

Obradio Nožica Branko,
 spoljni saradnik Narodnog muzeja, Niš i
 Krstić Vlastimir, stenodaktilograf

Na terenu sreza Studeničkog na planini Kopaoniku, još u prvim danima ustanka jula 1941. godine formiran je Kopaonički partizanski odred "Todor Milićević", kome je za glavnokomandujućeg odredjen drug PREDRAG VILIMONOVIC, koji je kasnije g negde u 1942. godini ili 1943. godini pronadjen u bolnici, oteran na Banjicu i na zverski način ubijen, a za komesara tog odreda odredjen je bio drug DUSAN TOMOVIC, inače danas direktor istražnih radova lignita na Kosovu.

Na poziv KPJ, a posle održane konferencije u Beocima, krajem avgusta 1941. godine, koju je održao drug SVETA TRIFUNOVIC, komandir jedne partizanske čete iz ovog odreda, a danas narodni poslanik republičke skupštine.

Negde oko 10. oktobra 1941. godine nas nekoliko drugova iz odbora Beoca saslušavši reči druga TRIFUNOVICA, odlučili smo da na poziv KPJ i mi pristupimo NOP-u sa oružjem u ruci i od tih 15 drugova koji su tada stupili u odred, iz tog sela, do kraja smo izdržali: ja, Radoje GVOZDENOVIĆ I JAROSLAV GVOZDENOVIĆ, navodno da pred nama prednjači drug SVETA TRIFUNOVIC, jer smo nas dvojica ovog druga cenili kao kvalitet čoveka, jer je bio odan i pošten, a posebno što je bio narodni učitelj. On je stupio u odred od početka njegovog formiranja, tj. učestvovao je na partijskom sastanku u Beocima na zvanom mestu Borje, gde je prva odluka donešena o formiranju ovog odreda. Kao što sam naveo, sa gore pomenutim drugovima u ovaj odred stupio sam kao borac i posle kraćeg vremena provedenog u ovom odredu, po zadatku mog komandira čete NIKOLE KRSTIĆA negde u novembru besecu ne sećam se tačno datuma u nekoliko sela poslato je po jedno lice radi prikupljanja oružja, vojne opreme i namirnica, ili je to organizovano u pozadini gde se moglo, a mene je KRSTIĆ poslao u Brvenicu i okolna sela sa

- 2 -

istim zadatkom. No, kako se ukazala potreba da se jedan izve-
stan broj drugova iz ovog odreda pošalje u pomoć drugovima na
na opsadi Kraljeva, partizanskom odredu "Jove Kursula" i dru-
gih, to je i učinjeno. Ostatak drugova, koji su ostali na te-
renu sreza studeničkog jedne novembarske noći povelala je borbu
sa četnicima i pod pritiskom jačih snaga u istom momentu, od-
nosno istog dana pod borbu se povukla prema Kraljevu, tako da
sam ja ostao bez ikve veze sa odredom. Iako sam poznavao teren,
nisam mogao otići i uhvatiti vezu, jer sam o povlačenju odre-
da saznao tek sutradan, a četnici su svuda bili obuzdali i po-
stavili svoju vlast i kontrolu nad kretanjem svakog čoveka, a
po osobama što su imali podatke o nama koji smo bili u odredu,
odnosno vršili dužnost na terenu za koju i oni - četnici ne
znaju. 19. decembra 1941. godine od strane nekog njihovog a-
genta bio sam otkriven, odnosno optužen i četnici - naoružani,
uhvatili su me naravno bez oružja, jer sa oružjem nisam ni
mogao obavljati postavljeni zadatak. Uхватili su me kod vode-
nice, na mestu gde sam mislio da se toga dana sklonim, da ne
budem uočen, jer sam primetio da četnici i žandarmi hapse sve
drugove, bilo da su ih zarobili sa oružjem, ili bez, u borbi
ili u skloništima i predaju ih Nemačima.

Kad sam pomenutog dana došao pred vodenicu, zaku-
cao sam na vrata kod vodeničara. Ođjednom, više mene na brdu,
na oko 20 metara, čuo sam nepoznat glas, ironičan: "Stavi ruke
u vis". Radoje, majku ti komunističku, ruke u vis, inače ćeš
na mestu platiti glavom. Sve ovo kao odbijao sam, praveći se
da ja nisam RADOJE i trudio se da ne odam nikakve crte sumnji-
vog čoveka, misleći da ću iskoristiti pogodan momenat da pobe-
gnem. Od jednom četnici: PAVLE VUKOTIĆ I BRANKO MITKOVIĆ, po-
reklom Crnogorci, a naseljeni u Kosmetu, izdrali su se i vik-
nuli puneći pušku: "U ime kralja Petra II, ruke u vis, lišan
si slobode" i odmah su repertirali puške, prilazeći mi, dok je
jedan, tj. BRANKO MITKOVIĆ prilazio meni sa uperenom puškom i
odšavljenom bombom, PAVLE VUKOTIĆ je prišao i vezao mi ruke
čeličnim užetom, a okolo njih po šumarcima bili su skriveni
ostali četnici, njih oko 15, čija imena nisam mogao saznati.

- 3 -

Nisam ovog momenta mogao pobeći, jer je bio brisan prostor, a pomoći nije bilo ni sa koje strane.

Mogli su da se čuju uzvici sa trotoara ili sa prozora: "Aj, aj, šta se S₂ ovog mesta sproveden sam u Rašku i tu sam bio 2-3 dana saslušavan, tučen i maltretiran od strane tih četnika. Sećam se da je se jedan zvao TOMAŠEVIĆ i nosio čin poručnika. Ne sećam se tačno datuma, jer je bilo mnogo teških muka, dosta sam oslabio, tako da sam počeo mnoge stvari da zaboravljam, a negde 22. ili 23. XII 1941. godine nas oko 50 drugova aktivnih partizana lišeni smo slobode po jakoj decembarskoj ciči i zimskoj oluji. U toku noći povezani smo u laticama, dva po dva, sa rukama na leđjima, a odatle sprovedeni pod jakom četničkom stražom na otvorenim kamionima do Niša u koncentracioni logor, tj. u Čele Kulu, gde je bilo prvo prihvatilište zarobljenih partizana. Ovo nije bilo prihvatilište za pomaganje, već mesto odakle su nas otpremili u logor kod Crvenog Krsta, koji je držao Gestapo. U Niš smo odvezeni na otvorenim teretnim kamionima, a pod stražom zloglasnog četnika MAŠANA DJUROVIĆA i majora STEVANA SAVIĆA, koji su nas predali četnicima Koste Pećanca. Usput je bilo raznog maltretiranja i tuče od strane ovih četnika, kao i premlaćivanje, a kad smo stigli u Niš, ruke su nam bile zatekle od lisica, tako da su nam ih tek treći dan skinuli. Tu smo ostali nekoliko dana.

Iz ovog privremenog logora, tzv. Čele Kule mogli smo pobeći, jer su stvarno ovi četnici, koji su nas čuvali, bili uvek mortus pijani, izuzev jednog, koji je održavao stražu, ali se na našoj strani kod nekih drugova pojavila bojazan u neuspeh i posledice, i tako smo sutradan po Božiću predati ljotićevcima (izvijnavam se za ovaj izraz što kažem "po Božiću", ali znam da je bilo tog dana, a datuma se ne sećam). Ovi su nas sa desetstrukom stražom, vezane laticama, sproveli kroz grad, preko mosta na Nišavi u koncentracioni logor partizana koji je bio u Gradskom polju, tj. u kasarnama bivšeg konjičkog puka kod Fabrike duvana. Ovaj logor čuvali su Gestapovci,

Na putu od Čele Kule do pomenutog logora, a naročito kroz grad, iako smo bili povezani, moglo se videti mnogo što-šta od izvodjenja u stroj kod Čele Kule, pa do tvrdjave, do

laza u logor koji je bio ograđjen žicom okupio se narod u tolikom broju da od njega nismo mogli da vidimo skoro ništa drugo. Mogli su da se čuju uzvici sa trotoara ili sa prozora: "Aj, aj, šta se uradi od naše dece". Neki su vikali, narađno pokvareni ljudi: "Je li im bilo dosta u partizanima, napred Srbi za Koston Pećancem i Kraljom Petrom". Mi smo u sebi pomišljali i međusobno šaptali: "napred, al to vaše napred ide u korist okupatoru, a ne u korist pravih Srba koji žele mir i slobodu narodu. Verovali smo da naša mišljenja nisu usamljena, jer je većina građana, koja je posmatrala i pratila naš sprovod, bila smuštenih očiju, stegnutih vilica, stisnutog vrata u ramena i pokunjenog tela, nešto od groznog postupka Nemačkih slugu, a nešto od jake zime. Samo je ova masa - povorka ćutala i beležila u pamćenju ovaj događaj, pa će ga pročitati kad mu budu prilike iskrsele. Ljotićevci su nas kundacima gurali, udarali cevima od pušaka gde su stigli po našem smrznom telu.

Kad smo prešli most na Nišavi, povorka za nama je nestala, a u njoj su ostali i oni koji su se radovali našoj smrti, iako su bili u manjini, a i oni, velika većina, koji su osudjivali ovakav postupak i žalili našu sudbinu. Njima su gestapovci, koji su čuvali most, zabranili prelaz toga dana, odnosno tog trenutka. Nas su doterali pred kapiju jednog nepoznatog kruga, ograđjenog sa dva reda bodljikave žice, gde je stajao jedan nemački vojnik na kapiji, sa mašingeverom, a sa leve i desne strane stajala su po tri nemačka stražara priljubljena za teške mitraljeze, spremni u svakom momentu da pucaju.

Kapija je odmah otvorena. Mislili smo da ćemo se dugo zadržavati dok nas ne puste unutra. Nismo ni znali da su naši Srbi - kako to oni kažu - mi smo Srbi, a mi kažemo Srbi - pokvarenjaci, nemačke slugu, za svakog od nas uhvaćenog uzeli po nekoliko hiljada dinara, kao da smo marva, pa nas prodali. Našli su nam mesto gde će da bude smrtna grobnica i ko nad nama da izvrši smrtnu kaznu. Grobnica nam je Bujanj, van Niša. Smrtnu kaznu će izvršiti nad nama Gestapovci.

Svaki od gradja, koji je pokušao usput da nam doda bilo šta, bilo cigarete, šećer, keks i tome slično - za jelo, odbijen je od strane naših sprovodnika i uzeti su mu podaci iz lične karte, a ubrzo su i hapšeni kao taoci.

Kad smo ušli u krug ovogzloglasnog logora, Gestapovci su nas postrojili u jednu vrstu i prišao je u vojničkom stavu jedan ljotićev oficir i raportirao komandantu logora na nemačkom jeziku da je doveo 67 partizanskih bandita da ih preda, a uz reč se podsmehnuo i rekao komandantu da mu ne treba pismena potvrda o predaji. Dok smo bili pred kapijom, taj isti ljotićevac nam je rekao: To je vaša večna kuća, iz čega smo mi zaključili, da iako je to rečeno iz pakosti i osvete, ovo bila zaista kuća smrti i da treba tražiti nekog izlaza. Kad je gestapovac primio raport, pozdravio je ovog vernog slugu - izroda naroda Jugoslavije i prišao k nama rečima: "Titovi banditi, jugoslovenske svinje. Vi da uništite nemačku mašinu. Smrvićemo vas kao da niste ni postojali" i počeo zverski da nas tuče i obara pod noge, gazeći cokulama kuda je stigao. Ođjednom se okrenuo i viknuo na ostale dželate - gestapovce "Šta čekate, udri bandu, sada ćete vi videti vašeg boga". I stvarno nas nije slagao.

Posle ove tuče i pretresa ubacili su nas u jednu veliku sobu, ne sećam se tačno broja, jer smo po dva puta prebacivani iz sobe u sobu. Kada smo tamo ušli videli smo neke drugove sa kojima smo se razdvojili pre našeg hvatanja na deset dana, a njih smo od ranije poznavali. Soba je bila velika i u nju je smešteno oko stotinu ljudi, a kasnije i svih 160. Zgrada je od betona, a i batos.

Te noći nisu nas mnogo uznemiravali, premda je stražar stajao sa uperenim i otkočenim mašingeverom. Ako bi se sastala dva druga ili trojica da što porazgovaraju, ovaj bi odmah pucao iznad njihovih glava, a po neki put i u njihovom pravcu. Od ranije tučenih drugova, a i našim dolaskom, soba je bila krvava po zidovima, Vatra nije ložena. Po neki put bi došao po neki Nemač, podoficir ili oficir sa revolverom u ruci i upirući ga kome hoće pod gušu govorio: "so, so, so", što znači: ti, ti, ti i pokazivao pravac otvorenih vrata. To je bilo desetakovanje one trinaestorice drugova koji su izvedeni, a znamo samo za četvoricu da su se vratili, dok za druge ne znam šta je bilo. Kasnije smo saznavali da su pobijeni. Prve

ostali, okrenutoog truba dole, naravno svaki je bio svedok, po

večeri nije nas zahvatilo to probiranje. Čim je Nemač izišao, mi bismo se ućutali, ležeći na betonu podignute glave i na pregnutih ušiju slušali šta se napolju događja, ali, na žalost najviše smo mogli čuti udaranje i jaukanje, a ponajviše smo čuli zversku larmu gestapovaca.

Drugovi koji su izvodjeni i vratili se, to više nisu oni ljudi puna lica i svetlosti iz očiju, to su ljudi izmrcvareni, iskrvavljeni od tuče, prebledeli od straha, a takodje su im i odela bila sva pocepana, glava razbijena, a po nekome od njih i zubi isterani iz glave. Tako je prošla ta noć. Od tada su svake noći oko 22 časa izvodili po nekoliko drugova napolje, premlaćivali i mučili na najsvirepiji način, koji su gestapovci za tuču i mučenje primenjivali, po čemuse i odlikuje njihovo zverstvo.

Dobro se sećam 12. I 1942. godine, u 23. časa, kada se vrata na našoj sobi otvoriše, a unutra upadoše dželatni gestapovci, naoružani do zuba i odvojiše iz ove sobe nas oko 75 drugova i narediše da se svaki svuče go, do pola, i jedan za drugim, u koloni nas isteraše napolje.

Ja sam u toj koloni bio negde petnaesti ili šesnaesti i kad su nas izveli sve napolje zatvorili su vrata. Čelo kolone je stalo. Uputio sam pogled napred i vidim da je napolju strašna zima, oluja sa snegom koji je dostigao visinu do jednog metra. Kad smo stali ispred kolone vidim jedan astalčić, četiri gestapovca, četiri dželata stoje sa sve četiri strane astajla po jedan, spremni kao psi kad čekaju mršu, da je negde osete i napadnu na nju da bi zadovoljili svoja gladna ždrela.

Odjednom se začuo krik prvog druga, koji je bio na čelu ove vrste. Posmatrali smo šta se događja. Jedan od gestapovaca naročito gumenom palicom, koja je bila ispunjena iznutra komadima gvoždja i olova, udari svom snagom po glavi preko slepoočnice ovog prvog druga koji je na redu, a takodje svakog redom, tako da ovaj odmah pada u nesvest, teturajući se po snegu, zatim ga uhvate ova četvorica gestapovaca i stave na astal, okrenutog trbuha dole, naravno svaki je bio svučen, go

do pola, a ko do pred sto nije sam svukao pantalone, njihov ih je nož rasparao i tako stavljali na sto. Jedan gestapovac opkorači ovog druga svojim nogama oko vrata, a drugi oko nogu i tako stežući kolenima da ne bi mogao da se izvuče, dok ova druga dvojica nastavljali su tuču pendrećima po vratu dok je počela koža da otpada i tako dalje redom su tukli sve niz ledja do debelog mesa. Tako dobro isprebijane bacali su nas pod noge i ako je pretučeni pokazivao ma kakve znake života, nastavljena je tuča i gaženje cokulama, s tim što su uz ovu tuču, preko bumača vršena ispitivanja ko šta zna da prokaže o organizaciji NOP-a, o nepohvatanim drugovima, skloništima partizana, partizanskim bolnicama, skladištima oružja i drugome, čemu je ova tuča namenjena. Prethodno je bio obezbedjen tumač i stenograf. Za to vreme dok je došao red da i mene tuku razmišljao sam kako da svoje srce stegnem da odolim ovom teroru, kako sebi da dokažem da ovog momenta nemam jezik, da pod ovim mukama ništa ne priznam iako nisam bio komunista u to vreme. Uz to, niko nije ništa samnom radio da me uputi šta jedan zarobljeni partizan da radi kad padne u ruke neprijatelja, pa sam se i tako odlučio da ništa ne odam, jer bi time naškodilo samo NOP-u i pomogao okupatoru, a sebe upropastio. *X/X/X*

Došao je red i na mene, da me tuku. "Ahtung", što znači komanda mirno, na nemačkom, razdra se jedan gestapovac i zamahnu svojom palicom u pravcu moje glave. Ojednem mi se učini da me stežu neke čelične mengele i padam u sneg pod udarcem od čega i dan danas patim, takoreći sa zabavnom muzikom u mojem desnom uhu. Kako moji prethodnici tako sam i ja pretučen i ispitivan posle svakog trećeg udarca, a takodje su mi zabadali pod nokte čelične žice. "Ne, ništa ne odati neprijateljima" - stalno mi je u glavi odzvanjalo. Ne znam za sebe. Sav sam u krvi, kože na ledjima nemam, skinuli su je zlikovci kao i ostalim drugovima, što sam video svojim očima. I pitao sam se je li to moguće da ne samo ja, nego gotovo ni jedan drug ništa ne oda neprijatelju, pod ovako teškim uslovima, niti se pak čuje kakav glas iz naših usta, izuzev uzjeka koji smo ispoljavali od udaraca. Naravno slabo, da je bilo pre svega najpotrebnije, a mi za naš život nismo mislili, moram priznati

da nisam žalio svoj život toliko iako mi ga je nekada bilo žao, jer sam svestan bio toga i a i rečeno nam je, to su nam rekli drugovi pre nas doterani da je svaki onaj, koji je dva meseca bio tučen ovde, streljan kasnije na Bubnju. Jedino mi je bilo žao što će me ubiti fašisti a ja nisam još ni jednog ubio jer sam rano zarobljen i to od strane ljudi koji su trebali biti protiv okupatora. su se svi opredelili u borbu protiv okupatora. Ova grupa sa svojom zahtev usamljivela se sa prva dva do tri dana, nisu se. Kad sam se posle sedam dana posle tuče malo pridigao, pitao sam drugove da li se nešto čulo od mene, da li nisam u nesvesti dok sam bio, otkrio koga ili šta pokazao. Drugovi su mi odgovorili da sam imao dobro držanje, kojom prilikom me je jedan od onih koji nisu tučeni potapšao i pohvalio. Kasnije, prilikom bekstva i organizacije bekstva iz logora, saznao sam da je to bio komunista - FILER TOMA.

Posle ove strašne tuče svaki pretučeni drug morao je onako polumrtav i go da provede najmanje dva sata na polju, a neki su držani i po dva i po sata. Nismo mogli sami da udjemo u sobu, te su nas unosili naši drugovi koji nisu bili tučeni. Kako su nas uneli i stavili na beton, niko nije smeo ništa da nam doda, pa čak ni vode, niti da nam krv obriše sa rana, koje smo od udaraca dobili. Ustnike, a kasnije pravili i nedela u okolini Kraljeva, kao što je to uradio RADOJKAŠIĆ, sa pomenutog Vukovog logora, koji je bio jedan od naših drugova.

Posle sedam dana, kad sam se pridigao od pomenutih udaraca, jedva sam mogao košulju na sebe da obučen, a za ovih sedam dana ništa nismo mogli staviti u usta, izuzev krvi što je iz naših nozdrva i usta padala na beton, koju smo lizutali svojim jezikom, samo radi osvežavanja, tj. što nam je bilo umesto vode i hrane. Prolazili su dani u mukama i patnjama koje su nam nanosili gestapovci. Posle oko 20. I 1942. godine bilo je naredjeno od strane Nemaca da se sa nama postupi kao sa neprijateljima.

U razgovoru sa drugovima o toku ove tuče rekoše mi da su tri druga ostala mrtva na snegu još za vreme tuče. Oni nisu unošeni unutra, ali da bi se Nemci osigurali i uverili da su sa njima raščistili, u njihova mrtva tela ispalili su po nekoliko hitaca. Od tada su nas svakog dana tukli, ostavljali bez hrane i na razne druge načine desetkovali. Desetkovanje je bilo svega dva puta, kao što sam naveo, sve u cilju izvlačenja bilo kakvog saznanja od nas. Posle toga bi takve poubijali.

Ubrzo smo saznali da ćemo biti streljani svi do jednog 28. I 1942. godine. Gestapovci su doveli jednu grupu ljudi koji su nosili četničke kokarde na kapi. Rekoše mi drugovi da je to grupa četnika na čelu sa VULOM VUKAŠINOVIĆEM, koja se za vreme opsade na Kraljevu borila na strani partizana, a protiv Nemaca i njegovih slugu. Mi smo ih posmatrali i čudili se zašto nose kokarde i za šta su se ovi opredelili u borbu protiv okupatora. Ova grupa na svoj zahtev usamljivala se za prva dva do tri dana, nisu se upuštali u razgovor sa ostalim i tek posle, kad su počeli Gestapovci njih da tuku, jedan po jedan skidali su kokarde sa svojih šajkača i stavljali ih u džepove svojih kaputa. Sagledavao sam potpuno ispravan stav ovih ljudi, premda su imali pred neprijateljem dobro držanje, ali posle proboja niškog logora, od njih, koliko je bilo koji su prešli žicu, živi negde oko 5-6 drugova, ni jedan nije otišao u partizane da nastavi borbu protiv okupatora i njegovih slugu, kao što su to učinili drugovi koji su bili aktivni partizani, a koji su ostali živi posle proboja logora.

Vodja ove grupe, pomenuti čika VULE poginuo je na samoj žici, te valjda su radi njegove pogibije pet preživelih iz ove grupe razočarani i nisu hteli nastupiti u naše redove, već su otišli u četnike, a kasnije pravili i nedela u okolini Kraljeva, kao što je to uradio RADE VUKAŠINOVIĆ, sin pomenutog Vula, koga, verujem da je sam VULE živ, a kakvog je bio karaktera kao čovek, kao građanin zemlje, sam bi ga streljao. Kao drugi primer, sličan primeru RADA VUKAŠINOVIĆA je i PANOVIĆ BOGDAN iz Ratine.

Prolazili su dani u mukama i patnjama koje su nam nanosili gestapovci. Negde oko 20. I 1942. godine bile je naredjeno od strane gestapovaca da svučemu svu opremu sa sebe, baciemo je na jednu gomilu i da idemo na kupanje, s tim što bi odelo za to vreme bilo ispareno. Posle kupanja svi smo postrojeni napolju i pročitani. Kad smo pravili pitanje prekotumaša što nas prozivaju, odgovor je bio: idete u rudnik na rad, u koji rudnik? U onaj u koji budete poslani - za Nemačku. Mi smo znali za ovaj trik, tj. znali smo da smo pročitani za streljanje, a da je ovo samo kamufლაža. Naredjeno nam je da se od toga dana

nas oko 78, kojiko nas je pročitano, među kojima sam bio i ja, ne stojimo u stroju za večeru i ručak a i za prebrojavanje sa onima koji nisu pročitani, već na začelju u za to ograničenom prostoru koji je obeležen kočicama. Kada neki od pročitanih ne bi stao na odredjeno mesto, odmah je bio premlaćivan i mrcvaren.

Svakog dana su nas tukli i po nekad ostajali smo i bez ono malo hrane. Čovek zvani JUDA I ACO, oba Kruševljani, kako sam saznao, ni jednog dana nisu tučeni, uvek su izvodjeni napolje i tađa su dolazili bez ikakvih posledica. To nam je ispalo sumnjivo, a kasnije smo videli da su to plaćeni agenti Gestapoa i od tada smo se sklanjali od njih da im ne bi šta poverili i tome slično.

Počeli smo da se dogovaramo o planu za bekstvo. To nije bilo lako, jer, drugovi koji su bili tada organizovani, u Partiji, nisu sami mogli ništa napraviti, jer ih je bilo malo, a raditi sa ostalima, to je bilo mnogo teško. Ljudi su znali za pomenutu dvojicu Kruševljana da su agenti. Jednog dana čujemo od takozvanih slobodnjaka, taoca, da su drugovi partizani u niškoj Kamenici sačekali Bugare, pomlatili i zaplenili im oružje, opremu, kao i rekviziciju, a Gestapovci bi uvek u ovakvim prilikama prema nama bili svirepi i kada bi se osetila na kakva ačija naših drugova sa terena, tada bi oni baš govorili kako su oni uništili Titovu bandu, kako samo treba da im još padne u ruke Tito i sve je gotovo, a drug Veljko KOLAŠINAC, naš čuveni komičar, počeo bi zviždukanje u vidu pesme slavuja i rekao na srpskom Nemcu: "Bolje s tim novinama da nam pokrijete onu kofu sa vodom. Drug Veljko bi posle toga bio pretučen, a i svaki deseti izvodjen iz sobe na batinanje, usled čega smo mi ostajali uvek pod strepnjom i plašili se da će ih Nemci pobijati.

Jednog dana, jedan nemački oficir-Gestapovac, upao je u sobu i kaže: tristapedeset partizana uhvaćeni i kroz koji dan tu su sa vama zajedno. Tek odjednom, poče saopštavanje od uveta do uveta, od jednog do drugog druga i prvo primećujem DUŠANA TOMOVIĆA, BJEGOVIĆ BRANKA, BRANISLAVA ČURČIĆA, SRETA VUČKOVIĆA i zvanog BORKA, glumca iz Skoplja, kao i druge, pa tek

- 11 -

drugog dana BRANE I DUŠKO prošli su pored mene, a BRANE je zastao i reče mi. "Ti si sigurno Gvozdenuviću za bekstvo iz ovog logora". "Da, rekao sam, samo ne znam na koji način, a on će meni: "O ovome nikome ništa što ću ti reći, pa makar bio i na najsvirepije načine mučen, - i nastavi - imaćeš zadatak u grupi za jurišanje odnosno u jurišnoj grupi na puškomitraljez koji je postavljen pozadi našeg stroja, ukoliko bude ova grupa popunjena ili onemogućena za ovaj zadatak, sami imate da se snadjete da isti rešite. Sećam se dobro da je u tu grupu uzet - određen zvaní ERA, partizan, čijeg imena se ne sećam, a biće saopšteno kada ćemo izvršiti akciju. Inače, sada još očekujemo da dovedu neke pohvatane drugove. Jesi li siguran?" "Siguran, odgovorio sam mu ja.

Svakog dana uveče u 18 časova puštani smo napolje radi obavljanja nužde u spoljnim nuz prostorijama, kao i za paljenje jedne cigarete, što je sve trebalo da se obavi za 5 minuta, a kad se vratimo sa ovog mesta, obavezno pre lagerska vrata, u određeno za to mesto - sa kočicama, morali smo da se postrojavamo kako bi nas prebrojali i odatle oterali u svoje sobe. A 7. februar i umesto 350 pohvatanih, kako nam je u osveti rekao taj gestapovski oficir, svega ih je pet dovedeno. Među njima i dva moja poznanika. I sa njima je postupljeno kao i sa nama, tj. nisu prošli bez batina, ali ovaj logor osuđen je na smrt, zarobljeniki partizani u njemu. Jedna partija zarobljenih drugova mogla je boraviti najviše 60 dana, a za to vreme kroz razna mučenja i maltretiranja, što su mogli da izvuku podataka oni bi ih dostavljali njihovoj komandaturi i takvi drugovi, koji su počinjali da po nešto pričaju bili bi tučeni jer se mislilo da znaju more stvari. Najzad su ih pobijali. Ostali drugovi, koji su se držali dobro, nisu nikome ništa odali, za njih su Nemci smatrali da je više nemoguće iz njih išta izvući i posle toga vršeno je streljanje. Desetog

Desetog februara uveče saznali smo preko ljudi koji su bili kao taoci i slobodno se kretali u krugu, a povremeno išli i u grad (među njima je bilo i Jevreja, sa kojima smo postavili tajne kanale), dakle saznali smo da će na Bubnju bi-

- 12 -

ti streljanje 13. II 1942. godine u 7 časova. Oni su nam rekli da su iskopali rake-grobnice. To je meni lično rekao jedan Jevrej, a rekla su mi još dvojica drugova. Mi kako smo se obavljajući nužde dolazili u određenu liniju gde su nas prebrojavali, to veče nismo trebali stati u vrstu, kako su nam Nemci rekli, već pomećano sa onima koji nisu pročitani za streljanje i kad tumač kaže pravac sobe, mi smo trebali dobiti komandu za napad, razoružati gestapovce i sa otetim puškama razoružati puškomitraljesce i ostale automatičare, a onda komotno vršiti akciju, prekinuti telefonsku vezu sa gradom, isključiti svetlo, sve Nemce povezati i zatvoriti ih u sobu gde smo mi bili. Ovo činiti radi toga da nam ne bi gradjanstvo u Nišu stradalo od strane njihove represalije, odnosno racije. Drugove, koji nisu mogli da idu, trebalo je da stavimo na nosila i da ih nosimo sa nama u šumu, jer je imalo nedju nama i takvih koje su Gestapovci prebili a kao karakterističan slučaj je sa BRANIŠOM JOKOVIĆEM, učitelj jom iz sela Graca kod Raške, kome je ustima od puščane cevi provaljena a kičma, a isti je stalno ležao na stomaku. Drugi slučaj bio je LJUBISAV DJORDJEVIĆ zvan "Čemberlen", inače sudski pripravnik, koji je rodom bio iz sela Kožuari, bivši Tamnavski srez, kao i drugi drugovi. Dalje, trebalo je da oslobodimo i jednu sobu u kojoj je bilo oko 15 drugarica koje su zarobljene sa nama ili bez nas, a na zadacima NOP-a, a koje su bile smeštene u jednoj sobi na tavanu magacina. I one su isto prošle sa patanjama kao i mi. Trebalo je pustiti sobu taoca - slobodnjaka u kojoj je bilo oko 42 druga, a od kojih su u ovakvom slučaju nekstva neki uspeli da pobegnu, a takodje i Jevrejima omogućiti izlazak i otići u Svrljiške planine sa svim oslobodjenim i odneti Nemcima oružje.

12. II 1942. godine oko 12 časova preko dana svima kojima je poveren zadatak predočeno je da ćemo akciju da izvršimo istog dana u određeno vreme, tj u vreme kad puštaju napolje i sa odredjenog mesta, tj. ispred logora, a takodje nam je skrenuta pažnja da strogo pazimo na dva lica: JUDU I ACU a koji su rodom iz okoline Kruševca, Oni su bili agenti koje je gestapo i policija platila a oni se kao tobož kod nas prikazivali da su zarobljeni na toj i toj akciji. Takodje smo bili budni još prema nekim pojedincima, čije grupa je bila malobroja,

- 12 -

njih desetak-dvanaestak ljudi, koji nisu znali za bekstvo, jer su bili nesigurni. Ja nemam reči da ovde opišem kakvu sam promenu, tj. kakvu snagu i energiju dobio u kuražnosti ne samo ja, već i ostali drugovi iako sam bio isprebivan kad sam dobio zadatak da učestvujem u proboju niškog logora. Sa velikim nestrpljenjem sam očekivao ovaj momenat koji je trebalo da se izvrši to veče. Nisam ~~XXXX~~ samo ja jedva očekivao ovaj zadatak, nije samo promena kuražnosti bila kod mene. Postojale je čvrsto ubeđenje i vera u izvršenje ove akcije. Svi drugovi bili su željni još jednom da uzmu oružje u ruke i povedu borbu protiv okupatora i njegovih slugu. ~~Tako sakradnja bođijikvar nisom svud~~

Toga dana nije niko od drugova bio tučen. Ovo naše očekivanje bilo je vrlo neizvesno, jer smo među nama, kao što sam i rekao, imali plaćenih agenata i ako bi malo šta saznali, mogli su nam da upropaste čitavu stvar.

Dodje uobičajeno vreme kad nas svako veče puštaju da vršimo nuždu, a na naše zaprepašćenje, ne puštaju nas napolje. Sašaptavali smo se i diskutovali među sobom šta to može da bude i svaki je nagadjao na svoj način, a bilo je i takvih mišljenja da smo otkvireni sa našom organizacijom i da nas neće ni puštati. Sutradan 13. februara i onako će se izvršiti streljanje. Tek u 20,30 časova otvoriše se naša teška vrata na lageru i gestapovac, stražar, kaže nam na nemačkom da možemo napolje i upozorio nas na disciplinu. Čujemo od slobodnjaka koji su nam donosili sledovanje da su drugovi negde na terenu napali Bugare, te radi toga smo pušteni kasnije, a nije trebalo mnogo pa da nas uopšte ne pušte napolje. Večeru smo uvek dobivali pre puštanja napolje, premda to nije bila neka večera, već reda radi. ~~Nisam zapalio cigaretu i ostalo ostalo kod onih 10 osoba i rekao im nešto na nemačkom. Mi svi, koji smo znali da je ove liče~~
agent, prati Mi koji smo mogli malo na noge da se ispravimo, izašli smo napolje, a drug BJEGOVIĆ BRANKO ostaje da pospremi drugove koji ne mogu da idu te da ih nosimo sa nama. Kad sam ja izašao napolje, iz sebe, nisam mogao da pratim nikoga, tj. ničije raspoloženje, ali sam sam bio uzrujan od očekivanog momenta da se jednom i to pitanje reši, što mi je najteže bilo. Mislio sam: gdegod je borbe, tu je i mesa i gestapovci nas neće lako

propustiti, a mi smo i onako iznureni ljudi. No ipak sam te misli savladao i u sebi sam pomislio: kako da se pozdravim sa onim drugovima koji ne mogu da izidju napolje. Sve se može desiti, moguće je da i ja poginem, moguće je i da ne poginem, ali za njih? Kako se sada razđvojiti sa najmilijim drugovima kojima je doneta jedna sudbina, kako da im izrazim pozdrav? Sve to bilo je teško i nemoguće. Upro sam svoj pogled u pravcu njih i preskočio prag navratima, a u sebi pomislio: u ovu sobu neću više živ da se vrati. I tako, jedan za drugim, u pravcu poljskog klozeta svi koji smo mogli da izadjemo, izašli smo.

Naš je lager bio zagrađen bodljikavom žicom svud unaokolo, u dva reda a jedan od drugog u razmaku za jedan i po metar, a visine je bila 4 metra. Žica je bila bodljikava i ispletena u kocku, tako da se ni pile nije moglo provući, a u sredini je bila "ježeva bodlja". Prvi red žice nalazio se udaljen od lagera najviše 5 metara, paralelno duž zgrade na čelu ovog prostora na istočnom uglu ove zgrade nalazio se klozet, tj. spoljna nuz prostorija, a prema njemu 10 naoružanih do zuba stražara - gestapovaca. Spolja u pravcu njih, na kapiji u svim uglovima logora, bio je po jedan teški mitraljez ili puško-mitraljez, a na prolazu iz sobe u prostor prema poljskom klozetu stajala su dva stražara, Nemca. U ovom tesnom prostoru nas oko 150 šetali smo, pušći i to svaki po jedan dim, a drugovi bi svog druga ubedjivali u uspeh i kuražnost kako da ovog momenta budemo odlučni, inače, smrt je i onako blizu. Nas nekoliko drugova primetili smo zvanog druga STOJANA MATE koji je ubedjivao druga zvanog ERU da bude istrajan, jer su oni dva zajedno zarobljeni. No u to vreme primetili smo agenta zvanog JUDU, koji je po svom izgledu nešto urpimetio, zaustavio se kod zvanog MATE, zapalio cigaretu i odatle otišao kod onih 10 Nemaca i rekao im nešto na nemačkom. Mi svi, koji smo znali da je ovo lice agent, pratili smo njegovo kretanje koje je bilo tako brzo, posle čega smo videli da Nemci odjednom uzimaju puške na gotovs, spremni da pucaju. Mi smo videli da je stvar otkrivena i ako je svega trebalo još dva minuta do mesta izvršenja zadatka. Gestapovci su preko tumača komandovali na nemačkom jeziku, prekidajte vršenje nužne, ruke u vis i jedan za drugim pravac soba, inače ko ne postupa biće na licu mesta ubijen. No, odjednom se

kao po dogovoru, iz grla svih drugova čuo uzvik tripud "ura" i potrčali u pravcu ovih Nemada, dok su oni otvorili brzu vatru iz pušaka, na nas i tu je istog momenta palo oko 15 drugova a mi smo počeli da puzimo preko ovih mrtvih drugova i da se privučemo Nemcima, ali su oni i dalje pucali. Ogdjednom pozadi nas se čuo uzvik naših drugova: "Ruke uvis" i počele su iz ruku naša dva druga da pucaju dve otete nemačke puške koje je oteo drug BEGOVIĆ BRANKO koji kad je čuo prvu pucjavu napustio je spremanje pretučenih drugova u sobi na koje je mislio da ih nosimo i pošao u pravcu nas. Iza ledja ona dva stražara prišao je i oteo one dve puške i dao ih dvojici drugova koji su uspeali da likvidiraju dva automatska oružja koja su stajala uvek pozadi našeg stroja. Nemci, uvidevši ovo, povukli su se svi na sprat logora i sa prozora počeli da pucaju na nas iz sveg mogućeg oružja sa kojim su raspolagali. Uvideli smo ubrzo da od našeg zadatka, koje g smo trebali da izvršimo ništa nema i da drugove iz soba ne možemo izneti, da drugarice ne možemo osloboditi i da će tek jedva ko izaći živ. Svaki je gledao da bi nešto u ovoj akciji doprineo i u onoj brzini očekivali neku komandu. Ogdjednom se začuo glas iz grla nekog od naših drugova: "Drugovi, na žicu, izdati smo". More neprijateljskih hitaca prštalalo je oko nas, a po nekogⁱ zakačilo. Svi smo navalili na žicu i to najviše na onoj strani izloženoj prema vatri i prva platna od žice, kad smo skoro bili pri vrhu ograde, pod pritiskom iako naših mršavih tela, a nešto i zahvaljujući veoma niskoj temperaturi, 35 ispod nule, popucala je a mi smo i dalje ostali uporni i nastavili da preskačemo. Preko polja već smo videli neke drugove kako idu preko polja, izviču u vidu strelaca i gube se u mrak.

Pored mene, sa desne strane, još dok nisam bio na vrhu žice, čuo sam krik jednog deč, a prepoznao sam da je to glas maloga SIMIĆA, sina jednog učitelja, Miloša Simića, koji je pre našeg bekstva 15 dana, a kao težak bolesnik, preko nekog njegovog intimnog prijatelja izvukao se iz logora. Mali Simić, kako mi je posle u Vvljiškom partizanskom odredu govorio drug zvan DUSKO, koji je pobegao iz ovog logora, mali SIMIĆ, prilikom bekstva nije uspeo da preskoči ~~xx~~ žicu, već je negde iza ćoška ne primetivši gestapovca sa automatskim oružjem, na

istog nalegeo i u toj brzini svojom rukom uvio mu cev u stranu, ali je gestapovac bio jači, savladao maloga i ubio iz revolv-
vera. Bila nam je potrebna pomoć, ali u ovakvom slučaju, os-
talo nam je samo da se pobedom nad neprijateljem, dobili smo kuršuma

Nisam imao ~~vremena~~ vremena ništa da posmatram niti pak drugima da pritekнем u pomoć, jer kao što sam rekao, more kuršuma je sipalo na nas i primetio sam da se drugačije nije ni moglo. Svaki drug je gledao kako da izadje i svom najbli-
žem da doprinese, jer su drugačije nije ni moglo. Uočio sam po-
red sebe drugove na žici kako se bore da predju, kao i ja, i vi-
deo sam nekoliko mrtvih drugova medju kojima sam prepoznao VULA
VUKAŠINOVIĆA, ĆIRKA ANČEVIĆA I MARKOVIĆ JOVANA i kad sam sko-
čio sa žice van kruga, pao sam pored jednog druga koji je na
neki sekund pre mene skočio i padom na sneg zario glavu u du-
boki sneg i tako su mu se nos i usta napunili snegom. Koprca-
jući uspeo je da se izvuče i nastavi bekstvo. Nisam znao ko je
to bio, Video sam da je neko od naših, ~~uvek~~ uhvatio sam ga za
ramena iako sam imao i je malo snage, izvukao ga, obrisao sneg
sa nosa i očiju, uhvatio pod ruku i upitao : Pa, to si ti KE-
CANE? "Ja, Gvozdeno", odgovorio je on i počeo da me grli i lju-
bi što sam mu ukazao pomoć. I ja sam njega drugarski zagrlio i
poljubio što smo se našli jednom van žice. Pitao sam ga da li
je ranje. "Sreća, nisam", reče ali iznemogao sam kao i ti od
onog premlaćivanja. Išli smo takozajedno nas dvojica, čas levo
čas desno kao i ostali drugovi pored nas i niko nije ni malo
izražavao strahovanje što za nama pucaju sva moguća oružja. Čak
su nas gadjali uz pomoć reflektora koji nas je osvetljavao jer
su smatrali da smo bolji cilj. To je sve tako trajalo dok nismo
zašli za prvo brdašće. U putu koji je bio dug 500-600 metara,
počeše drugovi da se izdvajaju, dok će KECAN reši: "Eno VLAHA
NIKOLE; ranjen je, tetura se, ne može da ide". Ovog je Vlaha bi-
lo lako poznati, jer je stvarno nosio skroz belo sukneno odelo,
a bio je jedan po visini najviši. Pogledao sam ga i videvši da
zastajkuje pitao sam ga zašto zastajkuje, a on je i onako teš-
ko govorio čisto srpsko-hrvatski, a pogotovu sada kada je ra-
njen i skoro se smrzo posle mnogo istočene krvi iz njegovog
tela. Razumeo sam ga samo kad je kroz njegov nejasan izgovor
rekao: "Ranjen sam", uz to mi je stezao ruku i molio da ga ne
ostavim. Govorio je da mu je teško, na šta sam mu ja rekao da